

FROŁOW, Sylwia: *Dzeržinskij. Láska a revoluce*.
Premedia, Bratislava 2015, 360 stran

O hlavním hrdinovi knihy vím své. Když jsem v roce 1995 navštívil v rámci badatelského pobytu Moskvu, nevynechal jsem při procházkách městem „čestné“ pohřebiště u kremelské zdi. Právě tady spočívají ostatky nejvýznamnějších představitelů nejen sovětského komunistického režimu. Jedním z nich byl i Felix Edmundovič Dzeržinskij.

Druhé, trochu zvláštní setkání s touto osobností se odehrálo na samém konci téhož pobytu. Na letišti Šeremetěvo mne tamní celník vyzval, abych mu ukázal své zavazadlo. Nediskutoval jsem. Byl jsem již dříve zkušenějšími kolegy upozorněn na to, že se to zde nedělá, že to může způsobit velké komplikace. Otevřel jsem tedy kufr a na vrchu mých věcí ležela kniha, kterou jsem jen několik dní předtím koupil v knihkupectví na Novém Arbatu. Byla to životopisná kniha o Dzeržinském.¹ Celník se podíval na mne, na knihu, znovu na mne, málem zasalutoval a prohlásil, že je vše v pořádku. Dále se mi nevěnoval.

Kým skutečně byl Felix Edmundovič Dzeržinskij? Odpovědi na tuto otázku hledá českému čtenáři téměř neznámá polská historička Sylwia Frołow. Pokouší se přitom o vytvoření nového, plastického portrétu jedné z nejvýraznějších osobností počátků bolševického režimu. Vnímá ho nejen jako rudého kata, ochránce sirotků, ozbrojenou pěst dělnické třídy, věrného Lenina a Stalina sluhu, cynického politruka, zaslepeného fanatika, ale také jako milujícího otce, starostlivého bratra a citele žen.² Může být pokus o propojení tolika rovin této osobnosti ve výsledku úspěšný?

Felix Edmundovič Dzeržinskij (1877–1926) se narodil na panství Dzeržinovo ne daleko litevského Vilniusu v rodině drobného polského šlechtice. Jako malý nevykazoval známky nějakého revolučního poblouznění. Vnímá „polskou realitu“,³ byl pokřtěný a jako takový byl i praktikujícím věřícím a později, podobně jako Stalin, studentem teologického semináře. Když mu bylo osmnáct let, setkal se poprvé s marxismem. Již předtím však poznal další levicově více či méně pragmatické politické teorie, národovectvím počínaje a anarchismem konče. Tehdy šlo o módní záležitost, hlavně mezi univerzitní mládeží. Zcela propadl myšlenkám socialismu. Do sociálně demokratické strany vstoupil v roce 1895. Stal se profesionálním revolucionářem. Obdivoval Rosu Luxemburgovou, posléze Vladimira Iljiče Uljanova-Lenina. Stal se jejich fanatickým vykladačem. Byl schopen nést i důsledky této nové „víry“. Opakovaně byl vězněn a opakovaně čelil vyhnanství či exilu – celkem v nich strávil dvanáct let.

1 IVANOV, Anatolij: *Něizvestnyj Dzeržinskij. Fakty i vymysly*. Valev, Minsk 1994. Jde o populárně naučnou knihu. Autor o Dzeržinském v úvodu mj. píše, že prožil život plný paradoxů.

2 Viz první odstavec zadní předsádky recenzované knihy Sylwie Frołow.

3 Tzn. neexistenci Polska. Polsko zaniklo v důsledku trojího dělení v letech 1772, 1793 a 1795. Bylo rozděleno mezi své tři sousedy – Prusko, Rakousko a Rusko. Po porážce Napoleona se po Vídeňském kongresu v letech 1814–1815 Prusko, Rakousko a Rusko dohodly na novém dělení. Rusko ovládalo Polské království (Kongresovka) prostřednictvím personální unie (polským králem byl zástupce dynastie Romanovců). Celé 19. století je v ruském záboru nerovným soubojem Poláků a Rusů – polská povstání byla opakovaně krvavě potlačována. Právě odtud pramení vzájemná nevráživost těchto dvou slovanských národů.

Byl ale také schopným organizátorem, člověkem, kterého pobyt ve vězeních zocelil a utvrdil v jeho přesvědčení. Dokázal manipulovat s lidmi. Vystavoval se nebezpečí. Vedením strany byl pověřován i řadou riskantních úkolů.

Tak se zrodila legenda o ocelové vůli jednoho revolucionáře. Dzeržinskij byl významným aktérem změn v listopadu 1917 v Rusku. Těšil se Leninově (a posléze i Stalinově) důvěře. Od samého počátku byl nekompromisní v krocích proti nepřátelům bolševické revoluce. V prosinci 1917 se také proto stal šéfem Všeruské mimořádné komise pro boj s kontrarevolucí a sabotáží (Čeka). „Krvavý“ či snad „železný“ Felix, jak se mu říkalo, se osvědčil v časech revoluce, občanské války i souboje mezi Stalinem a Trockým. Stal se ikonou tajných služeb v SSSR a v jeho satelitech. Jeho sochy, obrazy a citáty zdobily místa, na kterých byli ponižováni a likvidováni oponenti komunistických režimů. Jeho snad nejznámějším výrokem, při kterém ale při vědomí všeho, jak byl „v praxi“ bezohledně naplňován, člověku běhá mráz po zádech, se stalo heslo: *Chladný rozum, čisté ruce, horoucí srdce!*

Ještě jeden aspekt v souvislosti s vytvářením bezpečnostních složek v sovětských satelitech po druhé světové válce je důležitý. Nejperspektivnější příslušníci, tzv. kádrové rezervy, byli vysíláni na studia Vysoké školy KGB v Moskvě, která nesla Dzeržinského jméno (zkráceně FED). Podíváme-li se dnes do životopisů řady velitelů-náčelníků československé Státní bezpečnosti, zjistíme, že studia v Moskvě byla jedním z nejdůležitějších předpokladů pro výkon nejvyšších velitelských funkcí. Centralizace aparátu tak šla ruku v ruce s centralizací velitelských kompetencí napříč aparáty Sověty kontrolované střední a jihovýchodní Evropy. Takto v Moskvě získané kontakty nebylo možné v budoucnu ignorovat; to konečně věděli všichni, kdo tam studovali.

Sylwia Frołow rozdělila svou knihu na dvě vzájemně provázané části – na polské a ruské období. Chronologicky sleduje kroky hlavního protagonisty příběhu. Od malého rozmazlaného chlapce (jeho otec Edmund zemřel v roce 1882, když mu bylo pět let) přes první krůčky na poli vzdělávání. Felix ale nebyl jedináček – měl sedm sourozenců.⁴ Při studiu gymnázia ve Vilniusu se zajímal například také o přírodní vědy. Tam, jak jsem výše uvedl, došlo k jeho poblouznění marxistickým učením. Po matčině smrti v lednu 1896 již pro něj nebylo cesty zpět. Neznamená to sice jeho úplnou izolaci od rodiny, ale kontakty jsou spíše sporadické. Nejčastěji pak psával dopisy své sestře Aldoně.

Zrodil se socialisticky orientovaný revolucionář. Používal tehdy módní pseudonymy Jacek nebo Jakub. To bylo důležité nejen pro veřejnou, ale hlavně také pro publicistickou činnost. Byl opakovaně vězněn a poslán do vyhnanství. Opakovaně z nich také utíkal a obnovoval své politické angažmá. Byl schopným organizátorem a po setkání s Leninem jeho věrným stoupcem. Podílel se na aktivitách bolševické frakce ruské sociální demokracie.

Autorka využívá mnoho zajímavých a dříve možná trochu opomíjených dokumentů, včetně materiálů z rodinných zdrojů. Jde například o deníky, dopisy nebo

4 Prvorozený syn Witold žil jen několik měsíců. Manželům Edmundovi a Feleně Dzeržinským se po jeho smrti narodilo ještě 8 dětí – dcery Aldona, Jadwiga a Wanda a synové – Stanislaw, Kazimierz, Felix, Ignacy a Wladyslaw.

osobní svědectví. Všímá si i soukromého života. Do revolučních ideálů hlavního protagonisty často vstupovaly ženy. Dzeržinskij vůči nim nebyl imunní a rozhodně nežil v celibátu. Naopak, často podléhal citům. Asi nejlépe o tom vypovídá řada v knize uvedených dopisů sestře nebo přímo objektům jeho zájmu. On, fanatický bolševik, píše láskyplné dopisy a vyznání nejen své pozdější ženě Zofii Muszkatové. Je vzorným otcem; příkladně se věnuje svému synu Janovi, kterému se v rodině říkalo Jašek.

První světová válka představovala pro bolševiky naději. Vždyť poslední velký mocenský otřes v Rusku také souvisel s porážkou státu ve válce s Japonskem. Kdyby se snad válka v Evropě nevyvíjela pozitivně, mohlo by to celou ruskou společnost příhodně naklonit k revoluci. A přesně k tomu došlo. V březnu 1917 se odporoučel car. Ani nové poměry však bolševikům nevyhovovaly. S vydatnou německou podporou proto pracovali na změně poměrů. Pro obě strany to bylo výhodné. Bolševici by si zkusili vládnout a uplatnit své teze o beztrždní spravedlivé společnosti v praxi. Němci a jejich spojenci by vystoupením Ruska z války (což Lenin přislíbil) získali síly pro ofenzivnější vedení války na západě. To, co se nepodařilo v letech 1904–1905 a v červenci 1917, se díky Trockého organizačním schopnostem uskutečnilo v listopadu 1917. Cíl byl splněn. Prozatímní vláda byla svržena a nová bolševická elita se ujala moci. Jedním z důležitých aktérů této změny byl i Dzeržinskij, překvapený snadností, s jakou se všechno odehrálo.

Koncem roku 1917 soustředil ve svých rukou mimořádné kompetence. V čele Čeky měl likvidovat byť jen potenciální zdroje odporu (bolševici je trvale označovali jako kontrarevoluční) a bez milosti pronásledovat a eliminovat jejich nositele. Konstruoval procesy proti eserům, srážel do bahna vyšetřovacích cel inteligenci a brojil proti pravoslavné církvi. Za něj se také zrodila tradice provokačních akcí namířených proti exilu. Byl skutečným „jakobínem“. S nepřáteli říjnové revoluce neměl, stejně jako Lenin nebo Trockij, slitování.

Dzeržinskij byl schopný administrativní typ. Z malého týmu se jeho přičiněním stal během několika měsíců systém s vlastní strukturou, direktivami a metodami „práce“. Navazoval na ruské tradice, včetně dříve tolik i bolševiky proklínané a opovrhované carské ochranky.

Výzvy, jimž bolševici čelili hned po nástupu k moci, nebyly jednoduché. Leniny teze o beztrždní, rovnostářské společnosti se nedaly okamžitě aplikovat.⁵ Nastala fáze násilí, restrikce a destrukce. Ostatně sám vůdce proletariátu se k tomu hlásil, když tvrdil, že odpor deklasovaných tříd je nutné zlomit silou. Ochotného nositele a prosazovatele této teze našel v Dzeržinském. Souhlasím s autorkou knihy, když tvrdí, že Felix Edmundovič zvládal vše, co mu strana uložila – vedením Čeky počínaje a lidovým komisařem dopravy a předsedou Nejvyšší rady národního hospodářství konče. Trochu se z toho však vytrácí to, co považuji za důležité, totiž že právě on neváhal podepisovat rozsudky smrti pro tisíce nevinných, že si našel čas na výslechy, které vedl osobně, a že si bezskrupulózně dále posiloval své ego. Nestanul sice v čele stranického aparátu, takové ambice neměl. Bylo pro něj pohodlnější vézt se na

5 Je zajímavé, že Lenin byl přesvědčen o tom, že budoucí proletářský stát bude fungovat jako švýcarská pošta. Obdivoval totiž preciznost a spolehlivost této instituce.

vně Leninovy a Stalinovy přízně. Evidentně mu vyhovovala jejich důvěra a podpora. Nezdráhal se také kumulovat funkce. Posilovalo to jeho přesvědčení o výjimečnosti svých schopností.

V čele Čeky stál v době občanské války a rudého teroru. V době, kdy došlo k atentátům na německého vyslance v Moskvě Wilhelma von Mirbacha, kdy byla vyvražděna carská rodina a kdy se střídalo na náčelníka petrohradské Čeky Mojeje Urického a Lenina.⁶ Koordinoval chod bezpečnostního aparátu. Organizoval a odpovídal za průběh násilných rekvizic během období tzv. válečného komunismu. Politiku strany tehdy, ale ani později nikdy nezpochyboval. A to přesto, že počátkem 20. let se bolševická strana musela uchýlit k návratu minima tržních mechanismů v nových „sovětských“ podmínkách. Tento experiment nazvala Novou ekonomickou politikou (NEP). Dzeržinskij opět aktivně konal to, co mu strana uložila.

Přípravoval se také na další určenou roli v čele polského „proletářského“ státu. Přezil přitom se štěstím pokus o atentát v Charkově. Do Varšavy však po boku Rudé armády nevstoupil. Po zázraku na Visle se tento Leninův sen o proniknutí do Evropy rozplynul. Dzeržinskij se vrátil do Moskvy. Stále tam na něj čekalo dost úkolů, kterým se rád (a to i na úkor rodiny) věnoval.

Objevily se však také první zdravotní problémy. Čas od času vykašlával krev, stále hubl a nevypadal zdravě. Bylo mu teprve něco přes čtyřicet let, ale působil mnohem starším dojmem. Zdravý-nemocný Lenin, který byl pro něj mimořádnou autoritou, mu proto nařizoval léčení. Občas tedy pobýval v cizině, například v létě 1918 byl se svou rodinou ve Švýcarsku. Cestoval tehdy pod jménem Domaňski. Relaxace však obvykle netrvala dlouho.

Dzeržinskij byl vnitřně přesvědčen o své nepostradatelnosti a snad to byla po většinu jeho působení v čele Čeky i pravda. Tuto funkci si držel a nepouštěl ji ze zřetele. Hájil její výsady i poté, co se ještě za jeho života dvakrát změnil název – v roce 1922 z Čeky na GPU (Státní politickou správu) a v roce 1923 na OGPU (Sjednocenou státní politickou správu). Zde je rovněž důležité uvést, že to byl právě „železný“ Felix, který aparát početně⁷ i kompetenčně rozšířil, včetně vytvoření sítě poboček v jednotlivých svazových republikách.

První infarkt prodělal v roce 1924 a vzhledem k jeho pracovnímu nasazení následovaly lehké srdeční příhody. Ta poslední ho stihla na zasedání Ústředního výboru komunistické strany 20. července 1926 poté, co na jednání o hospodářské politice přednesl emotivní referát. Bylo mu 49 let. Později se vyrojily spekulace o tom, že snad byl otráven nebo dokonce Stalinem přímo zastřelen. Odešel v pravý čas, později by ho Stalin zřejmě neušetřil a skončil by v soukolí obludných moskevských procesů.

Dzeržinskij rozhodně nebyl v době, kdy umíral, Stalinovým oponentem. Šlo o člověka, který byl výkonný, měl rozhled a schopnosti, ale byl také všehoschopný. Fanatic-

6 Po atentátu na Lenina se stal velitelem jeho osobní ochranky.

7 Během několika let se za Dzeržinského éry z původních několika desítek příslušníků Čeky staly tisíce (15 000 již krátce po založení v prosinci 1917) a posléze statisíce (cca 250 000 v letech 1920–1921) v celém bolševickém impériu. Viz ROEWER, Helmut – SCHÄFER, Stefan – UHL, Matthias: *Encyklopedie tajných služeb ve 20. století*. Univerzum, Praha 2006, s. 82, 149, 312–313.

ky vykonával vůli strany, nezpochybňoval linii a pragmaticky budoval bezpečnostní aparát, který se později stal pojmem a vzorem pro obdobné duplikáty ve státech sovětského bloku.

Sylwia Frołow napsala zajímavou knihu. Nepochybně se snažila Dzeržinského pochopit a vysvětlit jeho chování a názory. Podařilo se jí to, podle mého názoru, z větší části. Nevím, zda bych tolik (nechci říci pozitivně) akcentoval jeho budovatelské schopnosti. Ty totiž byly vyváženy tvrdou represí, kterou právě Dzeržinskij ze své pozice zajišťoval a zaštiťoval. Je možné, že i něco více cítil vůči Polsku, ale zda šlo o tak silné pouto, jak naznačuje autorka, nevím.

České vydání má velmi dobře zpracovaný poznámkový aparát. Za limit však považuji to, že v závěru je uveden pouze seznam knih, z nichž autorka čerpala. Bylo by, myslím si, prospěšné dodat zde ucelenou bibliografii, která se váže k osobě F. E. Dzeržinského a s ním související problematikou.

Knihy na mne místy působí, jako by chtěla vyvrátit mýtus o „krvavém“ Felixi a současně jako by chtěla změnit dosavadní představu Dzeržinského jako člověka chladně kalkulujícího, oddaného programu světlých zítřků a ideologicky ukotveného v marxisticko-leninském světonázoru. Problém je, že nelze vytrhnout osobnost jeho formátu z kontextu událostí, do nichž sám více než aktivně vstupoval. Rozhodně bych tedy nebyl v jeho komplexním hodnocení tak neutrální nebo skrytě optimistický jako Sylwia Frołow.

◆ Jan Kalous